

Архів України

5–6 • 2016

• вересень–грудень •

У НОМЕРІ

- Відзначення ювілею Михайла Грушевського 1926 року в контексті подальшої долі вченого
- Олександр Лотоцький і Михайло Грушевський. До історії співпраці на громадській ниві
- Михайло Грушевський та Російська Академія наук: історія невдалого обрання (кінець 1924 року)
- Образ “архіву” в сучасному науковому дискурсі: множинність інтерпретацій
- Доля архівних установ Донецької області в 2014–2015 роках: виклики часу
- Спогади сучасників про видатного діяча українського театру М. Л. Кропивницького
- Відзначення 120-річчя утворення Чернігівської губернської вченої архівної комісії у Державному архіві Чернігівської області (23 листопада 2016 р.)
- Тематичний збірник документів і матеріалів з історії Криму 1940–2015 років

Державна архівна служба України
Український інститут національної пам'яті
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України
Державний центр збереження документів НАФ

Архіви України

Науково-практичний журнал
видається з 1947 р.

№ 5–6 (304–305), 2016
вересень – грудень

Київ, 2016

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Тетяна БАРАНОВА (головний редактор),
Анджей БЕРНАТ (Республіка Польща), Ігор БОНДАРЧУК,
Валерій ВАСИЛЬЄВ, Тетяна ЄМЕЛЬЯНОВА, Іван КІСІЛЬ,
Рамоюс КРАУЛІС (Литовська Республіка), Наталія МАКОВСЬКА,
Ольга МУЗИЧУК, Костянтин НОВОХАТСЬКИЙ, Георгій ПАПАКІН,
Валентина ПІСКУН, Руслан ПИРІГ, Юлія ПРИЛЕПШЕВА,
Світлана СЕЛЬЧЕНКОВА, Ярослав ФЕДУРІК,
Тарас ЧУХЛІБ, Микола ЩЕРБАК

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій
та не несе відповідальності
за достовірність наведених ними даних

“Архіви України” on-line:

<http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/>

http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Au/index.html

“Архіви України”, № 5–6, 2016. Науково-практичний журнал.
Видається з 1947 р.

Свідоцтво про реєстрацію: КВ 18783-7583ПР від 28.03.2012

Журнал “Архіви України” включений до Переліку
наукових фахових видань України
(наказ Міністерства освіти і науки України № 793 від 4 липня 2014 року)

- © Державна архівна служба України, 2016
- © Український інститут національної пам'яті, 2016
- © Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України, 2016
- © Державний центр збереження документів НАФ, 2016

З М І С Т

До 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського

<i>Пиріг Р. Я.</i> Відзначення ювілею Михайла Грушевського 1926 року в контексті подальшої долі вченого	7
<i>Гирич І. Б.</i> Олександр Лотоцький і Михайло Грушевський. До історії співпраці на громадській ниві	20
<i>Масненко В. В.</i> Трансформація теоретичних засад наукового дискурсу М. С. Грушевського в контексті етнології та соціальної антропології	35
<i>Орел Ю. В.</i> Арешт і заслання М. С. Грушевського у 1914–1915 роках: позиція російських учених	47
<i>Панькова С. М.</i> Михайло Грушевський та “Украинский Вестник” у світлі листів Олександра Лотоцького (1906 рік)	65
<i>Пономарьов О. М.</i> Листи Володимира Ястребова до Михайла Грушевського (1895 рік)	91
<i>Тельвак В. В.</i> Михайло Грушевський та Російська Академія наук: історія невдалого обрання (кінець 1924 року)	98
Фотодобірка. Із фондів ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного. Упорядник <i>Любарська Л. В.</i>	106

Статті та повідомлення

<i>Калакура Я. С.</i> Архівний менеджмент в умовах демократизації та децентралізації суспільства	119
<i>Палієнко М. Г.</i> Образ “архіву” в сучасному науковому дискурсі: множинність інтерпретацій	136
<i>Бойко В. Ф.</i> Розроблення нової редакції Класифікатора управлінської документації	153
<i>Коник Ю. О.</i> Інформаційний потенціал межових книг Півдня України та особливості його використання	159
<i>Федорович О. В., Хозяшева Г. І.</i> Візит делегації польських архівістів до Миколаївщини	170

З історії архівів та архівних зібрань

<i>Байдич В. Г.</i> Сторінки архівної справи на Поділлі у міжвоєнний період	182
<i>Буценко Н. Д.</i> Доля архівних установ Донецької області в 2014–2015 роках: виклики часу	197
<i>Григорчук Н. В.</i> Створення Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР	216

Огляди джерел та документальні нариси

<i>Безгинська К. М., Лисенко Т. А.</i> Зародження хімічної промисловості на Луганщині в архівних документах	238
<i>Ващук Л. В.</i> Петро Іванович Холодний: постать митця (за документами Центрального державного архіву зарубіжної україніки)	252
<i>Лоштин Н. Т.</i> Бібліотека монастиря та парафії каноніків регулярних Св. Гробу господнього у польському місті Лежайську (за матеріалами інвентаря кінця XVIII століття)	263
<i>Масіян Н. Б.</i> Історик, етнограф, археолог і педагог Раймунд Фрідріх Кайндль (за документами Державного архіву Чернівецької області)	270
<i>Саранча В. І.</i> Фонди особового походження архівного відділу виконавчого комітету Кременчуцької міської ради як джерело з історії міста (1880–2005 роки)	279
<i>Сукало А. М.</i> Особові фонди представників української діаспори в архівних зібраннях ЦДАМЛМ України. Оперна співачка Марія Сокіл-Рудницька	285
Фотодобірка. “Поезіє, сонце моє оранжеве!” (до 80-річчя від дня народження І. Ф. Драча). Упорядник <i>Макарова Т. О.</i>	301

Публікація архівних документів

<i>Величко О. Г., Козлова І. В.</i> Шкільна мандрівка до дніпровських порогів (1901 рік)	310
<i>Кононенко І. І., Полякова Ю. Ю.</i> Спогади сучасників про видатного діяча українського театру М. Л. Кропивницького	318
<i>Марканич М. В.</i> Переміщення архіву п'яти коронних міст Марамороша до крайового музею ім. Т. Легоцького в Мукачевому (за документами Державного архіву Закарпатської області)	330
<i>Фрасинюк О. Н.</i> Українські золотарі XVI–XVIII століть у дослідженнях Д. М. Щербаківського	336

Інформація і рецензії

<i>Ващенко І. І.</i> Відзначення 120-річчя утворення Чернігівської губернської вченої архівної комісії у Державному архіві Чернігівської області (23 листопада 2016 р.)	348
<i>Касян Л. Г.</i> Нове науково-довідкове видання ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного	352
<i>Лисенко О. Є., Крутина В. О.</i> Тематичний збірник документів і матеріалів з історії Криму 1940–2015 років	355

CONTENTS

To the 150th Anniversary of Mykhailo Hrushevsky

<i>Pyrih R. Y.</i> The Celebration of Anniversary of Mykhailo Hrushevsky in 1926 in the Context of Further Life of Scientist	7
<i>Hyrych I. B.</i> Olexandr Lototskyi and Mykhailo Hrushevsky. To the History of Collaboration on the Public Field	20
<i>Masnenko V. V.</i> The Transformation of Theoretical Principles of Scientific Discourse of M. S. Hrushevsky in the Ethnology and Social Anthropology Context	35
<i>Orel Y. V.</i> The Arrest and Exile of M. S. Hrushevsky in 1914-1915: the Russian Historians Position	47
<i>Pan'kova S. M.</i> Mykhailo Hrushevsky and "Ukrainian Vestnik" in the Letters of Olexandr Lototskyi (1906)	65
<i>Ponomariiov O. M.</i> The Letters of Volodymyr Yastrebov to Mykhailo Hrushevsky (1895)	91
<i>Telvak V. V.</i> Mykhailo Hrushevsky and the Russian Academy of Sciences: history of an unsuccessful election (the end of 1924)	98
The Photo Collection. Documents of the Collection of the Central State Archives of the Visual and Audio Documents named after H. S. Pshenychnyi. <i>Complier L. V. Lubarska</i>	106

Articles and Notices

<i>Kalakura Y. S.</i> The Archival Management in the Context of Democratization and Decentralization of Society	119
<i>Palienko M. H.</i> The Image of Archive in the Modern Scientific Discourse: Multiplicity of Interpretation	136
<i>Boyko V. F.</i> The Drafting of a New Edition of Classifier of Administrative Documentation	153
<i>Konyk Y. O.</i> The Information Potential of Boundary Books of the South of Ukraine and Features of their Use	159
<i>Fedorovych O. V., Khozyasheva H. I.</i> The Delegation of Polish Archivists Visit to Mykolaiv Region	170

From the History of Archives and Archival Collections

<i>Baidych V. H.</i> The Pages of Archival Affairs on Podillya Region in Interwar Period	182
<i>Butsenko N. D.</i> The Fate of Archival Institutions of Donetsk Region in 2014–2015: Challenges of Time	197
<i>Hryhorchuk N. V.</i> The Establishment of the Central State Archives of the October Revolution and Socialistic Construction of USSR	216

Sources Reviews and Documentary Essays

<i>Bezhyynska K. M., Lysenko T. A.</i> The Establishment of Chemical Industry in Luhansk Region in Archival Documents	238
---	-----

<i>Vashchuk L. V.</i> Petro Ivanovych Kholodnyi: The Figure of the Artist (According to the Documents of the Central State Archives of Foreign Archival Ukrainianica)	252
<i>Loshtyn N. T.</i> The Library of the Monastery and Parish of the Monks of the Holy Sepulchre in Leżajsk (POLAND) (Based on the Inventory of the Late 18 Century)	263
<i>Masian N. B.</i> A Historian, Ethnographer, Archaeologist and Educator Raimund Friedrich Kaindl (on Documents of the State Archives of Chernivtsy Region)	270
<i>Sarancha V. I.</i> The Fonds of Personal Origin of the Archival Department of the Executive Committee of Kremenchuk City Council as the Sources on the City History (1880–2005)	279
<i>Sukalo A. M.</i> The Personal Fonds of Representatives of Ukrainian Diaspora in Archival Collections of the Central State Archives Museum of Literature and Arts of Ukraine. Opera Singer Maria Sokil-Rudnytska	285
The Photo Collection. “The Poetry, My Orange Sun!” (To the 80 th Anniversary of I. F. Drach). <i>Complier T. O. Makarova</i>	301

Publication of archival records

<i>Velychko O. H., Kozlova I. V.</i> The School Journey to the Dnipro Rapids (1901)	310
<i>Kononenko I. I., Polyakova Y. Y.</i> Memoirs of Contemporaries about Prominent Figure of Ukrainian Theatre M. L. Kropyvnytskyi	318
<i>Markanych M. V.</i> The Moving of Archives of the Five Crown Cities of Maramorosh to the Regional Museum named after T. Lehotskyi in Mukachevo (on the Documents of the State Archives of Transcarpathian Region)	330
<i>Frasyniuk O. N.</i> The Ukrainian Goldsmithers of 16–18 th Centuries in the Researches of D. M. Shcherbakivskyi	336

International Relations

<i>Vashchenok I. I.</i> The Celebrating of 120 th Anniversary of Establishment of Chernihiv Scientific Archival Commission in the State Archives of Chernihiv Region (November 23, 2016)	348
<i>Kasian L. H.</i> New Scientific Reference Book of Central State Archives of the Visual and Audio Documents named after H. S. Pshenychnyi	352
<i>Lysenko O. E., Krupyna V. O.</i> The Thematic Collection of Documents and Materials on the History of Crimea of 1940–2015	355

УДК 930.1(477)

В. В. МАСНЕНКО*

ТРАНСФОРМАЦІЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ЗАСАД НАУКОВОГО ДИСКУРСУ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО В КОНТЕКСТІ ЕТНОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

Розглянуто процес трансформації теоретичних поглядів і методології М. С. Грушевського в результаті залучення гносеологічних можливостей етнології та соціальної антропології. Зокрема, акцентовано увагу на розширенні предметного поля історичних досліджень ученого, застосуванні ним міждисциплінарного підходу, виявленні законів соціального розвитку, розумінні феномену влади та держави, теорії етногенезу українців, соціологічному тлумаченні народу як об'єкта наукових студій.

Ключові слова: М. С. Грушевський; етнологія; соціальна антропологія; теорія історичного процесу; методологія.

У перші десятиліття ХХ ст., коли відбувалося становлення етнології та соціальної антропології як нових наукових галузей, саме М. С. Грушевський відіграв важливу роль у впровадженні теоретичних засад цих дисциплін в український інтелектуальний простір, тим самим збагативши методологічну основу власних студій і національної історичної науки в цілому. Маємо розвинену історіографічну традицію дослідження теоретично-методологічної спадщини М. Грушевського, сформовану працями О. Прицака, І. Витановича, Л. Винара, Л. Зашкільняка, В. Тельвака, О. Яся та ін. дослідників. Але етнологічний та соціологічний аспекти методології великого історика, як правило, розглядаються побіжно. Отже, мета запропонованої статті – з'ясувати, як новаційний потенціал етнології та соціальної антропології вплинув на трансформацію теоретичного оснащення дослідної лабораторії М. Грушевського.

Варто розпочати з констатації того, що Михайло Грушевський застосовував дещо відмінний підхід до власне етнографічних досліджень, ніж більшість українських істориків ХІХ ст. Етнографічні студії не посідали такої питомої ваги в його науковому доробку, як скажімо, у М. Костомарова, П. Куліша чи Д. Яворницького. Звернення до етнології, на його думку, мало бути суттєвим доповненням до розгляду суто історичних студій, опертих на писемні джерела. Етнологічні зацікавлення сприймалися вченим, передовсім, як можливість розширення

---

* *Масненко Віталій Васильович* – доктор історичних наук, професор, в. о. завідувача кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

предметної бази історичних студій. Водночас Михайло Грушевський погоджувався з тезою М. Костомарова: “Для того, щоб бути істориком і етнографом, потрібно, щоб і той, і інший мали головним науковим предметом своїм духовну суть народного життя, щоб відкриття в сферах даних наук були підведені під розуміння народного духу”¹.

В очах М. Грушевського позиція М. Костомарова виглядала як справжній революційний крок. Розглядаючи його етнографічну спадщину, він приходив до висновку, що “проголошення етнографії серйозним помічником історії, а пам’яток народної поезії – дорогоцінним історичним матеріалом було дуже серйозною не тільки науковою, але й громадською заслугою”². Пояснюється це тим, що тривалий час представники офіційної науки не визнавали етнографію, вважаючи заняття нею несерйозним ділом. Крім того, тут діяв і певний соціальний фактор – небажане для офіціозу “соціально-революційне значення народознавчого досліджу”, який імпліцитно містив наукові вартості, відмінні від державно-охоронних. У результаті, як підмітив М. Грушевський: “Як помічник і співробітник історика етнограф дістав науковий авторитет, етнографія ставала наукою. А з тим і *народницький підхід* (виділено нами – В. М.) народознавства одержував певну санкцію”. Остання думка досить важлива з огляду інтерпретації народницької належності самого М. Грушевського і його подальшої еволюції.

Зрештою Михайло Сергійович цілком солідаризується з народознавчим кредо М. Костомарова і висловлює власне бачення цієї проблеми: “Як бачимо концепція ясна: обов’язковий союз історії з етнографією – співробітництво, від якого історик не сміє ухилитись, накладає на нього завдання вивчати нарід, досліджувати його переживання, його вимоги, що він ставить в сфері публічного і політичного життя. Етнографія як співробітниця і помічниця має улешити історикові сю путь до народних переживань, настроїв, бажань і жалів. Вона – речниця народних потреб і вимог, що переказує їх історикові. Працюючи під протекторатом історії, як її помічниця, вона повинна її зв’язувати з масами, їх потребами і домаганнями. На ній лежить революційне завдання історії”³.

Важливо зазначити, що етнологічна складова присутня й у найфундаментальнішій праці дослідника – “Історія України-Руси.” Ще у вступних замітках до першого тому він говорить про формування нової методологічної ситуації в історичних дослідженнях, яка стала реальністю саме завдяки використанню етнологічного циклу дисциплін. Це одразу розширило хронологічний обрій історичних подій, вивівши зі своєрідного полону “письменних звісток”. “Тепер молоді науки, – переконував читача М. Грушевський, – передісторична археологія чи археологічна етнологія з антропологією і порівняною соціологією, з одного боку, й порівняне язикознавство (гльотіка) та фольклор з другого,

розширили науковий обрій далеко поза границі письменних звісток”⁴. У тексті “Історії України-Руси” цей важливий принцип використання допоміжних наук був послідовно дотриманий. Хоча, цілком зрозуміло, далеко нерівномірно у різних томах праці.

Пізніше, 1927 р., розглядаючи загальний розвиток українознавства, М. Грушевський зауважив, що саме використання допоміжних дисциплін надало з кінцем XIX ст. українській науці “зовсім нову фізіономію”. Так, у статті про значення “Малоросійських пісень” М. Максимовича він підкреслив: “Використання помічних наук, як палеетнологія, глотика, порівняна етнологія і соціологія, – відкривало безмежні перспективи поглибленню і поширенню історичного досліду”⁵. Цілком очевидно, що сам Михайло Сергійович вже не мислив себе поза цим новим науковим досвідом.

Зацікавленість М. Грушевського етнологічними дослідженнями супроводжується посиленням в його науковому дискурсі соціологічного начала. Післяреволюційний період його наукової творчості характеризується зростанням уваги до теоретичних аспектів дослідження історичного процесу. І це закономірно, оскільки вчений намагався посилити теоретичне обґрунтування своєї історичної концепції, здійснити певні корективи у тій її частині, яка не витримала перевіркою часом. Дослідника найбільше турбують проблеми початкового етапу розвитку українського народу, його державності, співвідношення громадсько-народного та державного ладу. Невдоволення дотеперішнім рівнем їхнього висвітлення у власних працях підштовхнуло М. Грушевського до серйозних соціологічних досліджень. На це, свого часу, звернув увагу І. Витанович. “Потреба доповнити початки української історії й потреба соціологічного поглиблення студій над українською історією взагалі, потреба перевірити своє методологічне становище й історіософію, – так він оцінював тодішній інтелектуальний стан М. Грушевського, – звертають його увагу на соціологічні студії, що пішли значно вперед в західно-європейській науці та й соціальні рухи останніх літ збагатили його досвідом”⁶.

У найповнішому вигляді теоретичні узагальнення М. Грушевського цього часу викладені у відомій праці “Початки громадянства (генетична соціологія)”, виданій 1921 р. У межах нашої теми зупинимося лише на тих аспектах авторського розмислу, які безпосередньо стосуються окреслення теоретичного підґрунтя його історичної концепції.

Перш за все, необхідно чітко з’ясувати, що розумів дослідник під поняттям “соціологія”, а саме тієї її частини, яку він визначає як генетична соціологія, або динамічна, історична соціологія. На його думку, ця наука є найбільш універсальною та інтернаціональною, найбільш соціально виховуючою з усіх дисциплін. Предметом студіювання є початки соціальної організації людства, відображенні як у історичних

джерелах (давніх літературних пам'яток), так і передісторичних – етнологічних матеріалах, які засвідчують соціальні явища у пережитковій формі. Надалі він вдається до порівняння генетичної соціології з філософією історії. Перша мислилася як така, що виконує вступні розвідки до другої. Проте він бачить глибоку відмінність новішої соціології від старої ідеалістичної філософії історії за духом і змістом аналітичних підходів. Таким чином, для М. Грушевського генетична соціологія фактично слугувала раціоналістичним відповідником філософії історії, оскільки вона “узагальнює явища історії людства, шукаючи в ній певних загальних прикмет, більш або менше спільних всьому людству”⁷. Це – принципово важливе спостереження, яке дозволяє вести мову про загальні концептуальні підходи науковця у дослідженні історичного процесу, виходячи з його соціологічної теорії.

Одним із принципово важливих питань є ставлення М. Грушевського до можливості виявлення законів соціального розвитку. У цьому сенсі він відмовляється від крайнього детермінізму, якої б природи він не був (економічної, біологічної чи психологічної). Складність виведення соціальних законів, на його погляд, викликана тим, що вони мусять враховувати елементи свідомої волі та морального обов'язку. Тому Михайло Сергійович лишився при переконанні: “Скільки б не уставлялась ся таких “соціальних законів” в абстракції, в якійсь альгебраїчній формулі, все таке в реальних обставинах життя, в неустанній прогресії складності і скомплікованості його факторів завсігди буде зіставати ся сумнів: чи всі дані, які беруть участь в данім соціалнім моменті, дійсно взяті на рахунок?”⁸. Для подолання цієї серйозної методологічної проблеми М. Грушевський пропонує вести мову лише про типові явища, певні загальні напрями та тенденції людського життя. Саме вони надають усьому соціальному процесові “т о й р і т м, т у з а г а л ь н і с т ь, котра рішучо виводить соціологію за рамки чисто описових завдань і робить її теж дійсно наукою про певні з а г а л ь н і і постійні тенденції і форми соціального розвитку” (виділено М. Грушевським)⁹. Таким чином історична закономірність зводилась до визнання концепції певного ритму постійної соціальної еволюції людства. М. Грушевський навіть чітко визначив основу цього розвитку – неустанну конкуренцію індивідуалізму і класовості до колективізму і солідарності. Саме їхнє чергування і визначало поступ людства. Цікаво, що сучасну для себе епоху, особливо після світових революційних потрясінь, історик вважав поворотом від класовості до колективізму і солідарності. У цьому вбачається прозорий натяк на можливість побудови ідеального суспільства, яке М. Грушевський уявляв як суспільство соціальної справедливості.

Наступним аспектом, важливим для розуміння теоретичних поглядів М. Грушевського, є його оцінка одиничності чи множинності

історичного процесу. У цьому аспекті, як практично у всіх складних концептуальних питаннях, історик намагався йти шляхом компромісу. На наш погляд, взагалі можна вважати характерною особливістю Грушевського-науковця його намагання уникати крайнощів у оціночних судженнях, спроби знайти *modus vivendi* – найбільш виважений шлях у вирішенні тієї чи іншої наукової проблеми. Такий підхід не був якимось угодовством, швидше – навпаки, у такий спосіб Михайло Сергійович намагався послідовно обстоювати власні дослідницькі принципи. Так і у випадку щодо дискусії моністів та плюралістів він намагався досягти примирення шляхом використання поняття “подібності” або “типовості” історичних соціальних явищ.

Визнаючи раціональність аргументів моногеністів щодо відсутності глибокої різниці в початкових формах соціального життя (власне йдеться про виникнення людства як такого), М. Грушевський все ж переконаний: “Не можна з категоричністю говорити про єдиний і тотожний початок соціального людського життя, а тільки про *приблизно-подібний* (виділено нами – *В. М.*)”¹⁰. Далі дослідник фактично погоджується із судженнями В. Вундта стосовно паралельних, незалежних одна від одної, появ інновацій у психологічній та соціальній сферах людського життя. У такому контексті можна пристати до думки, висловленої свого часу В. Щербаківським, який вважав М. Грушевського головним представником в Україні того напрямку соціології, який прийнято було називати вченням “про елементарні ідеї”. Тому, незважаючи на критику В. Вундта, Михайло Сергійович фактично сприймав його схему розвитку¹¹. Справді, М. Грушевський поширює дію помічених вище, незалежних явищ і на сферу техніки, припускаючи можливість появи повторних паралельних винаходів. Тим самим ставиться під серйозний сумнів ідея монізму – єдності людства. Свої міркування дослідник завершує більш пом’якшеною констатацією. Він приходить до висновку, що всі соціальні явища, які зустрічаються у різних кінцях землі “в величезній більшості своїй являють ся явищами самостійними, які показують, що соціальне життя людства розвивало ся в формах, які мали між собою багато подібного” (виділено М. Грушевським)¹².

Наступною важливою теоретичною проблемою, на якій варто зупинити нашу увагу, є розгляд М. Грушевським феномену влади та держави. Це дозволяє присутнісно окреслити ту частину його історичної концепції, яка стосується проявів державного життя українського народу. Такий підхід, крім того, дає можливість зняти, принаймні бодай частково, закиди на адресу історика відносно ігнорування ним державницьких аспектів історичного процесу. М. Грушевський виділяє шість джерел походження авторитету влади: старшинство фізичне, старшинство у роді, особливі організаційні здібності, природжена, Богом дана сила, Богоугодність, підтверджена релігійними церемоніями

та багатство. Йдеться про висновки, до певної міри, паралельні думкам М. Вебера. Виходячи з того, що аналогічні джерела авторитету можуть рівнозначно дати початок і індивідуальній, і колективній владі, Грушевський заперечує можливість встановлення будь-якої продуктивної схеми розвитку та зміни форм державного правління.

Стосовно самої держави або ширше – державного ладу, М. Грушевський рішуче заперечує протиставлення життя політичного державного та передполітичного родоплемінного. Тут можна цілком погодитися зі спостереженням І. Витановича, що М. Грушевський схилився до думки тих соціологів, які твердили про відсутність бездержавного життя людини взагалі¹³. На його переконання, з переходом людства до племінного устрою з'являються всі ознаки, прикмети держави, оскільки “ті функції, які сповняє держава, і ті добра, які вона обіцяє своїм підданам, забезпечує також племя і його складова частина рід своїм членам, – тільки виконує їх іншими методами й іншими засобами”. Тому то й “не можна скільки небудь різко відмежувати родово-племінну організацію від істотного поняття держави”¹⁴. Таким чином, Грушевський воліє вести мову про існування родоплемінного державного ладу та родоплемінної держави. На нашу думку, у цій теоретичній новачці можна вбачати чергову спробу полагодження давньої методологічної суперечності, з якою він зіткнувся вже на початку своєї науково-дослідної діяльності. Йдеться про конфлікт княжо-дружинного й громадсько-народного ладу, який опредмечувався у відомій проблемі “татарських людей”, що відкинули владу власного князя на користь завойовників. Вказана проблема, здавалось, відпадала сама собою, якщо визнати громадський уклад також державним. Але такий шлях є лише позірним вирішенням суперечності.

Сучасну державу М. Грушевський визначає як класову, єдиним критерієм відмінності від племінної організації вважає примус, який заступає попередню солідарність. Саме тут, напевне, варто шукати джерела критично-негативного ставлення Михайла Сергійовича до такої історичної форми держави, з якою йому доводилось мати справу як історика і як політику.

Проте, подібна соціальна заангажованість не завадила М. Грушевському серйозно аналізувати і цю форму держави як на теоретичному рівні, так у конкретно-історичних виявах. Так, він детально досліджує етимологію поняття “держава”, його видозміни у різних мовах. Далі звертає особливу увагу на джерела, стадії та форми переходу до класової держави. В цьому процесі дослідник розмежовує дві площини: зовнішню – пов’язану із завоюванням і мандрівками людських спільнот, та внутрішню – економічну і соціальну еволюцію. Однак перебіг подій в обох випадках завершується класовим поневоленням. “Поневоленне кляси клясою таким чином являєть ся однаково результатом у п а д к у

солідарности і колективности, – констатував М. Грушевський, – чи він довершується оружним насильством чи економічним індивідуалізмом, дорогою безкровною і мирною”¹⁵. Зрештою, дослідник приходить до висновку, що великі народні переселення і завоювання лише прискорювали внутрішній процес соціальної диференціації.

Особливий інтерес для розгляду нашої теми також становить заключний розділ “Початків громадянства” – “Українські переживання.” Назва, правдоподібно, сформована за аналогією до сумцовських “Культурних переживань”*. Пережитки примітивної культури в Україні М. Грушевський пояснював з погляду “загальної еволюції соціального життя і подружніх відносин”. Звідси робився висновок про важливе значення будь-яких виявів примітивної народної традиційної культури, особливо в її соціологічному освітленні, для формування правдивого уявлення про преісторію України, куди не сягали писані історичні пам’ятки. Поданий М. Грушевським короткий огляд соціологічної інтерпретації українських переживань продемонстрував чималі потенційні можливості такого методологічного підходу. У цих замітках сформульовані, але так і не вирішені, важливі концептуальні проблеми. Зокрема, щодо продуктивності пошуку взаємозв’язку між еволюцією форм соціального життя та релігійних вірувань, значення віково-статевих груп у соціальному устрої України тощо. Серед них виділяється досить оригінальний погляд на Запорізьку Січ, як специфічну форму чоловічої організації, що була притаманна різним войовничим племенам¹⁶.

Іншою помітною працею М. Грушевського цього періоду, яка значною мірою була побудована на дослідженні фольклорного та етнографічного матеріалу, є багатотомна “Історія української літератури”, перший том якої щойно побачив світ у Львові 1923 р. Саме цей том, а також четвертий, (виданий 1925 р.) становлять найбільший інтерес з етнологічної точки зору. З’ясовується, що Михайло Сергійович досить тонко відчував основну тенденцію розвитку гуманітарних наук межі ХІХ–ХХ ст. і далі – першої чверті нового століття. Ці дослідні новачі він простежує на прикладі літературознавства, але їх сутність, безперечно, мала універсальне загальнонаукове спрямування. На думку

---

* Сумцов М. Ф. – видатний український етнограф, харків’янин, автор “Культурних переживань”. Один із розділів іншої книги М. Грушевського “Історія української літератури” (том І, “Казка”) присвячений пам’яті Миколи Сумцова. На час написання М. Грушевським “Початків громадянства” М. Сумцов залишився єдиним живим українським вченим, який займався дослідженням у ділянці соціальної етнології (помер наступного 1922 р.). Цікаво, що на примірнику книги, яка зберігається у бібліотечі Інституту історії України НАН України є дарчий напис рукою М. Грушевського “Високоповажному Миколі Федоровичу Сумцову”.

М. Грушевського, відбувалось пересування центру “тяжкості історично-літературного дослідження з філологічно-естетичного ґрунту на ґрунт історичний або соціологічний”. “Історія словесності”, таким чином, все більше пересувалась з-поміж філологічних наук ближче до наук соціологічних, які ставили завданням висвітлення психологічних функцій людини в загальній еволюції її соціального життя”¹⁷. Відповідно, найдавніші форми життя варто шукати в “добі примітивній, тотемно-племінній, найстаршій, яка приступна дослідкам фольклориста, етнолога, соціолога”.

У цій праці М. Грушевський також подає детальний етнологічний аналіз процесу становлення і розвитку українського народу. Тут дозволимо собі зупинитися лише на найбільш важливих із методологічної точки аспектах його теорії етногенезу українців. Перше, що впадає у вічі – її комплексний міждисциплінарний характер. Йдеться про досить продуктивне застосування істориком багатьох наук, власне історії, археології, фольклористики, етнології, соціології, антропології, географії, літературознавства та ін. для побудови цілісної картини розвитку українського народу та його культури. Дозволяє зробити це – визнання загального принципу – зв’язку “початків словесної творчості” з “соціальною еволюцією”.

Михайло Грушевський також зупиняється на проблемі індоєвропейців, як початкової ланки українського етногенезу. В ній дослідник виділяє два взаємопов’язаних аспекти: антропологічний та культурологічний. На його думку, вони діяли на величезному географічному просторі: “Коли дійсно в полярних краях було гніздо фізичної раси, то в краях середземних, в сфері великих річних культур Месопотамії й Єгипту, було гніздо духовних засобів, що стало знярядом великої атракційної, асиміляційної енергії сеї групи, котрій завдячувала вона свою експансію, своє незвичайне поширення”¹⁸.

Тут же подається авторське бачення расового складу українського народу. На відміну від Ф. Вовка, М. Грушевський схиляється до думки, що “український нарід, напр., в теперішності і в своїм старшій археологічній матеріалі виявляє виразне помішання двох або й більшого числа рас: ясноволосої і ясноокої з темнавою, сильнокороткоголової з довгоголовою і т. д.”¹⁹. Подібне ж змішання вчений визнає і в культурній сфері. Звідси він робить важливий висновок щодо перебільшення культурної спільності народів індоєвропейської групи. Це той методологічний момент, який певною мірою окреслює дослідні принципи М. Грушевського в ділянці етнології. Він був переконаний, що “індоєвропейська група рано стала тільки язиковою групою, далеко більш одноцільною в мові, ніж в житті і культурі”.

Конкретна схема еволюції українського народу в інтерпретації дослідника виглядала як складний етносоціальний процес, що включав як

об'єднавчі, так і диференціюючі чинники, періоди сталого автохтонного розвитку і міграції. Кардинальні зміни зафіксовані дослідником від того часу, коли слов'янське розселення вийшло на узбережжя Чорного моря. Саме тоді для українських “антських” племен розпочинається “історичне життя” (виділено М. Грушевським). Останнє розуміється у доволі поліваріаційному тлумаченні (і як поширення писемних згадок про це населення, і як його “інтенсивніший, ніж досі, культурний розвиток”).

Далі М. Грушевський подає досить цікаве, оригінальне трактування власне національного розвитку українців: “Східно-полуднева”, українська галузь в сім моменті опановує ту територію, яку доля судила їй як її історичний верстат. Досі історія сеї території йшла своїми окресленими дорогами, незалежно від історії будучої української людності. Від сього часу сі два елементи зв'язуються нерозривно і починається процес національного формування – перетворення людності в національну спільноту на її національній території (виділено нами – В. М.) під впливом обставин, даних сею територією”²⁰. Як видно, історик веде мову саме про національну, а не етнічну спільноту, і пов'язує процес її формування з опануванням своєї території. У цьому визнанні значення територіального чинника для націотворення М. Грушевський наближується до поглядів В. Липинського.

У цій праці дослідник також подає декілька важливих з етнологічної точки зору думок щодо характеру київської культури (періоду Київської Русі). По перше, вона визначається як самобутня, виплекана на місцевому українському ґрунті. М. Грушевський спеціально наголошує: “Київська культура як матеріальна, так і духовна не стала простим відблиском візантійства, а зісталась дуже складним синтезом різnorodних течій, доволі самостійно перероблюваних і перетравлюваних українським життям”²¹. Але подальший історичний розвиток призвів до того, що “кінець кінцем власне право українського народу до сеї культури було заперечено і його претензії до його власного діла були признані неоправданими і дикими!”. Така ситуація давала підстави М. Грушевському зробити амбівалентну загальну оцінку цьому культурному феномену. “З загального культурно-історичного погляду київська культура зосталась одною з блискучих плям на понурім східноєвропейським краєвиді; з становища історичного розвою української нації – вона зіставила по собі гірке похмілля, від котрого ще й нині тріщать козацькі голови”²².

Наступний сюжет, який становить питомий етнологічний та історичний інтерес, стосується проблеми українського національного відродження другої половини XVI – початків XVII ст. На думку М. Грушевського, воно відбувалось на тлі “глибокої зміни в самій національній психології і в характері національної культури”, зумовленої тим, що

“національна ідея і національна культура з атрибутів, приналежностей верстви владущої стали власністю, прапором, паладієм поневоленої і пониженої руської чи української народності”²³. З появою новою політичної сили – козацтва, яке претендувало на національне представництво, а в середині XVII ст. добилося влади та проводу в Східній Україні – повстала серйозна альтернатива подальшого національного розвитку українців. Вибір стосувався характеру реставрованої української державності: чи вона мала піти за взірцями класових держав, коли владуща верства опікувалася національною ідеєю та культурою, залишивши українські маси у становищі соціального поневолення, чи шукати інших державних форм, “які б забезпечили їй суверенність чи автономність без соціального поневолення” мас. Зрештою, вчений констатує невдачу соціального і національного поступу, який завершився непримиренним конфліктом українських верхів та низів, що приніс “замість відродження “Велику Руїну”. Але все ж, відродження XVI ст. мало надзвичайно важливе значення як межова віха етнонаціонального розвитку українців і як передвісник “будучого дійсного відродження” XIX ст.

Значний інтерес становить низка рецензій М. Грушевського на наукові етнологічні видання, вміщені у пореволюційному часописі “Україна”. Із загальної кількості 46 звідомлень 10 стосувалися праць із ділянки етнографії, фольклору, етнопсихології та інших наук про етнос. М. Грушевський рецензує такі вартісні видання, як: “Студії з української етнографії та антропології” Ф. Вовка, праці В. Міллера, О. Лященка, Й. Бідла, Дж. Фрезера., Л. Леві-Брюля, Л. Нідерле, М. Фасмера, В. Вундта та ін. Розглядаючи їхній доробок, М. Грушевський, очевидно, у такий спосіб інформував українську наукову громадськість про розвиток світової етнологічної думки.

У цей час дослідник друкує також декілька оглядових статей, в яких дає оцінку етнографічному доробку М. Костомарова, П. Куліша, М. Максимовича. Особливо високо він поціновує працю М. Максимовича, справедливо вбачаючи в ній чимало спільного зі своїми методологічними засадами. Цікаво, що у романтичному народництві першої половини XIX ст., зокрема в його етнографічній ділянці, М. Грушевський побачив початки соціологічного підходу. Він зазначає у зв’язку з цим: “При всій наївності тодішньої фразеології, при всіх романтичних перебільшеннях, ми відчуваємо під тим певні *соціологічні підвалини* (виділено нами – В. М.), котрим ся будова романтиків завдячала свою реальність і тривкість”²⁴. Особливо імпонувало історикові те, що “від сього часу не пануючі династії, не імениті роди, а нарід – маса стає героєм української історії, української культури, української творчості в уяві дослідників і широких кругів інтелігенції”. Інтелектуальне обличчя М. Максимовича, як представника цієї течії, на думку М. Грушев-

ського визначалось: народницьким підходом, позитивізмом (останній, зокрема, виявлявся у переносі методів природничих наук у історично-філологічну працю) та соціальним консерватизмом.

Розглядаючи початки народництва та його перших яскравих представників на українському ґрунті, М. Грушевський надає власне бачення основного об'єкту та предмету етнологічної науки – народу. Правдоподібно, що ці методологічні принципи сповідувались дослідником і в суто історичних розвідках. Це дозволяє об'ємніше побачити загальні теоретичні та методологічні підвалини дослідницької лабораторії вченого. Цікаво, що М. Грушевський особливо наголошує на консервативності, як невідмінній рисі народу: “[...] змінюються політичні, культурні й побутові форми, але нарід стоїть во віки. Його еволюція дає тверду провідну лінію в усій змінності зовнішніх форм, і мусить служити головним об'єктом і вихідним пунктом всякого обслідування”²⁵. Істориком відкидалася думка щодо абстрактного нівельованого розуміння народу як деякої одноцільної єдності. Тут він з позицій соціологічного аналізу намагається подати всю внутрішню складність основного предмету дослідження. “Сам нарід – стверджував дослідник, – не представляє собою нічого одностайного, об'єднуючи різні соціальні й професійні групи, з відмінними традиціями, світоглядом і моралею, – як то нам приходилось переконуватися і в наших студіях над українською традицією”²⁶. Відповідно і вияви народної культури розвиваються шляхом “громадської еволюції (в широкім розумінню, в ув'язці процесів господарчих, технічних, інтелектуальних і соціальних) – з одної сторони, і міжнароднього культурного обороту – з другої”. Процес етнокультурного розвитку і його дослідження, за М. Грушевським, можна передати досить лапідарною і влучною формулою: “Се многоцінний горизонтальний і вертикальний розріз людського життя даної країни, народности, культурного кругу”²⁷.

Підсумовуючи трансформацію загальнотеоретичних побудов М. Грушевського, варто визнати, що вона дозволяла істориком обґрунтувати конкретні параметри його історичної концепції, яка все чіткіше набувала етнічно-соціального характеру. Вперше на цю особливість звернув увагу Л. Зашкільняк, який, детально зваживши процес теоретичної еволюції дослідника, підсумував, що М. Грушевський був автором оригінальної раціоналістичної методології історії, яку у загальних рисах визначає як “етно-соціальну”²⁸. Таким чином, дослідник залучив значний новаційний потенціал етнології та соціальної антропології для вироблення більш продуктивного теоретико-методологічного оснащення своїх історичних студій. До цього спонукав міжнародний досвід і потреба включення української історичної науки у світовий контекст. Застосування етнологічної та соціально антропологічної складових у дослідженнях М. Грушевського можна вважати досить суттєвою особливістю його методологічно-теоретичних підходів. Завдяки цьому історична концепція вченого набувала завершеного вигляду.

- ¹ *Костомаров М.* Про відношення історії до географії та етнографії//Народна творчість та етнографія. 1996. № 4. С. 35.
- ² *Грушевський М.* Етнографічне діло Костомарова//Етнографічні писання Костомарова. Київ, 1930. С. XVI–XVII.
- ³ Там само. С. XX.
- ⁴ *Грушевський М.* Вступні замітки//Історія України-Руси: До початку XI віка. Т. 1. Київ, 1991. С. 17.
- ⁵ *Грушевський М.* "Малоросійські пісні" Михайла Максимовича і їх роль в розвитку українознавства//Народна творчість та етнографія. 1996. № 5–6. С. 36.
- ⁶ *Витанович І.* Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського//Український історик. 1966. № 1–2. С. 34.
- ⁷ *Грушевський М.* Початки громадянства (генетична соціологія). Б. м., 1921. С. 9.
- ⁸ Там само. С. 39.
- ⁹ Там само. С. 43.
- ¹⁰ Там само. С. 33.
- ¹¹ *Щербаківський В.* Старовинний праукраїнський соціальний устрій (на основі аналізу українського весілля)//Літературно-науковий вісник. Кн. 1 (на чужині). Регенсбург, 1948. С. 58–59.
- ¹² *Грушевський М.* Початки громадянства... С. 35.
- ¹³ *Витанович І.* Зазнач. твір. С. 35.
- ¹⁴ *Грушевський М.* Початки громадянства... С. 248.
- ¹⁵ Там само. С. 255.
- ¹⁶ Там само. С. 315–316.
- ¹⁷ *Грушевський М. С.* Історія української літератури. У 6 томах. Т. 1. Київ: Либідь, 1993. С. 54.
- ¹⁸ Там само. С. 78–79.
- ¹⁹ Там само. С. 79.
- ²⁰ Там само. С. 86.
- ²¹ Там само. С. 97.
- ²² Там само. С. 102.
- ²³ Там само. С. 106.
- ²⁴ *Грушевський М.* "Малоросійські пісні" Михайла Максимовича... С. 28.
- ²⁵ Там само. С. 30.
- ²⁶ *Грушевський М.* Сто літ українського народництва//Первісне громадянство та його пережитки на Україні. 1927. Вип. 1–3. С. 8.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ *Запкільняк Л.* Історична теорія в науковій творчості Михайла Грушевського//Український історик. 1999. № 2–4. С. 54.

The process of transforming of theoretical views and methodologies of M. S. Hrushevsky as the result of the involvement of epistemological possibilities of ethnology and social anthropology is published. In particular, attention is focused on expanding the subject field of historical research of scientist; applying by him interdisciplinary approach, revealing of the laws of social development, understanding the phenomenon of government and state, Ukrainians ethnogenesis theory, the sociological interpretation of people as an object of scientific studies.

Key words: M. S. Hrushevsky; the ethnology; the social anthropology; the theory of historical process; the methodology.